

ИЧКИ ОМОНИМИЯ БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛГАН КОНГРУЭНТЛИК

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.028>

Зокирова Соҳиба Мухторалиевна,
Фаргона давлат университети докторанти, (PhD)

Аннотация. Мақолада ички омонимия билан боғлиқ бўлган конгруэнтлик масалалари борасида фикр-мулохазалар ёритилган. Тилшуносликда тиллараро омонимларни лингвистик ва лексикографик ўрганиш хусусиятларни ҳамма замонларда ҳам долзарб вазифалардан саналган. Чунки бир тил доирасидаги ҳамда турли тиллар доирасидаги омонимларни ажратиб олиш, уларнинг ҳажмини аниқлаш мушкул вазифа. Мақолада айнан шу масалаларнинг ечимига алоҳида урғу берилди.

Калит сўзлар: конгруэнтлик, ички омонимия, тилшунослик, лингвистик, лексикографик, фонетик ва график.

КОНГРУЭНТНОСТЬ, СВЯЗАННАЯ С ВНУТРЕННЕЙ ОМОНИМИЕЙ

Зокирова Соҳиба Мухторалиевна,
Докторант Ферганского государственного университета, (PhD)

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы конгруэнтности, связанные с внутренней омонимией. В языкознании лингвистическое и лексикографическое изучение межъязыковых омонимов всегда было одной из актуальных задач. Потому что различить омонимы внутри одного языка и внутри разных языков, а также определить их размер — сложная задача. Решение этих вопросов акцентируется в статье.

Ключевые слова: конгруэнтность, внутренняя омонимия, языкознание, лингвистический, лексикографический, фонетико-графический.

CONGRUENCE RELATED TO INTERNAL HOMONYMY

Zakirova Sahiba Mukhtoralievna,
Doctoral student of Fergana State University, (PhD)

Abstract. The article discusses the issues of congruence related to internal homonymy. In linguistics, the linguistic and lexicographical study of interlingual homonyms has always been one of the urgent tasks. Because it is a difficult task to distinguish homonyms within one language and within different languages, and to determine their size. The solution of these issues is emphasized in the article.

Key words: congruence, internal homonymy, linguistics, linguistic, lexicographic, phonetic and graphic.

Кириш. Тилшуносликда тиллараро омонимларни лингвистик ва лексикографик ўрганиш хусусиятларни ҳамма замонларда ҳам долзарб вазифалардан саналган. Чунки бир тил доирасидаги ҳамда турли тиллар доирасидаги омонимларни ажратиб олиш, уларнинг ҳажмини аниқлаш

мушкул вазифа.

Конгруэнт сўзларни таҳлил қилишда тадқиқотчилар кўпинча умумий семантик хусусиятларга эга бўлмаган бир хил ёзиладиган ва айтиладиган ички омонимларнинг белгиларини санаб келтирадидилар.

Икки ёки ундан ортиқ тиллар лексемаларини шаклий томон таққослашда қуйидаги жиҳатлар назарда тутилади: 1) фонематик таркиби; 2) ёзилиши; 3) морфемик таркиби; 4) акцентологик табиати. Бир тил доирасида лексик омонимлар, омофонлар, омографлар асосида омонимик табиатдаги тиллараро мувофиқликларни ажратиш мумкин, лекин бу ёндашув конгруэнт сўзларни ўрганиш учун тўлиқ асос бўла олмайди. Бунинг сабаби шундаки, яқин қариндош тилларни таҳлил қилишда ҳар бирининг хусусиятларини ҳисобга олиш жуда муҳимдир, чунки чоғиштирилаётган тилларнинг барча сатҳларидаги ифода воситалари (графема, фонема, морфемалар таркиби) бир хил эмас. Ички лексик омонимларга мос келадиган «тўлақонли» тиллараро омонимлар – фақат бир хил ёзувга эга бўлган тилларни солиштирганда аниқ-равшан намоён бўлади. Шу билан бирга, омонимиянинг иккита шаклий белгиси (фонетик ва график мувофиқликни ифодалувчилари) мавжуд бўлса ҳам, талаффузга хос айрим нозикликлар икки тил омонимик лексемаларининг фақат шаклий мувофиқлиги ҳақида гапиришга изн беради. Шунинг учун ички омонимлар билан ҳар қандай ўхшашликларни муайян тўлдириш ва тузатишлар билан қабул қилиш мумкин.

Турли ёзув тизимларига эга бўлган тилларнинг сўзларини таққослаганда уларнинг ифода жиҳатидаги мувофиқлиги шартлидек туюлади, масалан, рус тилида рок – ‘тақдир’ ва поляк тилида рок – ‘йил’ маъносини англатиши тарихан бир ўзакка, яъни ўзгариш, силжиш, бошдан кечириш маъноларига мужассамлашиши мумкин. Аммо конгруэнтлик ўз тадқиқотларини синхрон планда олиб боради. Шунга кўра улар конгруэнт яъни шаклий ўхшаш бирликлар саналади. Ёки чех тилида след1 – ‘юриш, кетма-кетлик’, след2 (ҳарбий) – ‘эшелон’ ва белорус тилида след – ‘из’ маъноларини билдиришида ҳам ички боғланиш сезилади, аммо бугунги кун маъно ва мазмун планида улар бутунлай бошқа-бошқа маъноларни ифодалаши жиҳатидан таҳлил қилинади. Бундан ташқари, ички омонимиядан фарқли равишда, барча шаклларда тиллараро омонимларнинг мувофиқлиги фақат бир ёзувга эга тилларнинг ўзгармас сўз туркумлари, масалан, равишларни қиёслаганда учрайди: рус тилида направо – ‘ўннга, ўнг қўл томон’ ва болгар тилида направо – ‘тўғрига’.

Тадқиқот методологияси. Бу тафовутлар (фонетик, график, морфологик) ифода жиҳатидан конгруэнт сўзларни аниқлаш учун шаклий мувофиқликлар тамойилига асосланган шаклий мезонни киритишни талаб қилади. Акс ҳолда, шаклий жиҳатдан бир-бирига мувофиқ бўлган ва бир-бири билан аниқланадиган, лекин имло ҳамда талаффузда тўлиқ мос келмайдиган сўзларнинг аксарияти, ўрганиш тадқиқотидан ташқарида қолган бўларди. Масалан, болгар тилида миньор – ‘кончи’ ва рус тилида минёр – 1) ‘миначи, миналарни қўювчи ёки зарарсизлантирувчи’, 2) ‘кеманинг мина қуролларига қарувчи’ маъноларини билдиради. Улар ўртасида ер тагига кўмилганлик, топишга асосланганлик, яширилганлик семалари умумийликка асос

бўлган бўлиши мумкин. Ёки поляк тилида wróg – ‘душман’, словак ва чех тилида врах – ‘қотил’ бўлиб, уларда ниятнинг ёвузлиги, махв этиш, ўлдириш скмалари активлиги роль ўйнаган бўлиши мумкин. Аммо конгуриэнтликда бу алоқадордик эътиборга олинмайди, аксинча, улар синхрон тарзда бир-биридан айро маънони англатувчи шакллар ҳисобланади.

Баъзи шакллар эса бир тилда иккинчи тилдагидан фарқли маъно ифодалагани ҳолда учинчи бир тилда ҳар икки маънода омонимик тарзда қўлланилади. Масалан, рус тилида неделя – ‘ҳафта’ ва украин тилида неділя – ‘якшанба’ маъносини англатиб, македон тилида эса ҳар иккала маънода неделя1 – ‘ҳафта’, неделя2 – ‘якшанба’ қўлланилади. Бу ҳолат, айниқса, кундалик ишлатиладиган сўзлар орасида кўп учрайди. Масалан, поляк тилида дїня – ‘ошқовоқ’, рус тилида дыня – ‘қовун’; болгар тилида диня – ‘тарвуз’ маъноларида қўлланиб, словак тилида эса ҳам ‘қовун’, ҳам ‘тарвуз’, ҳам ‘ошқовоқ’ (сўзлашувда) маъноларини билдиради.

Юқоридаги сўзлар график, фонетик ва морфологик нуқтаи назардан бир-бирига мутлақо мос келмайди, лекин мувофиқликлар тамойилига кўра, уларни конгруэнт сўзлар деб ҳисоблаш мумкин, чунки уларнинг фарқлари табиий ва тизимлидир. Бундай ёндашув сабабли биз бошқа тиллардаги она тили сўзларини танишимиз, ҳатто турли ёзувга эга бўлган тилларни чоғиштирганда ҳам умумий ва фарқли жиҳатларни аниқлашимиз мумкин. Барча томондан мувофиқлик омили ихтиёрсиз қўлланилади ва буни таржимадаги шундай хатоликлар исботлайдики, улар туфайли бундай сўзлар «таржимоннинг сохта дўстлари» деб номланади.

Агар биз конгруэнт сўзларни ва омонимик табиатдаги бошқа тиллараро мувофиқликларни танлашда график ва фонетик ифодалашда икки жиҳатнинг аҳамиятлилигини таққосласак, бунда, сўзларнинг фонетик шаклига кўпроқ эътибор бериш талаб қилинади. Турли ёзув тизимидаги бир нечта тиллар таққосланганда, график тизимнинг шартлилиги равшанлашади, сўзнинг фонетик кўриниши эса бирламчи – асосий сифатида идрок қилинади ва мос равишда, юзага чиқади. Товуш томонининг устуворлиги бу тиллардаги омонимларга хос яна бир хусусиятдир.

Ифода жиҳатидан бир-бирига мувофиқ бўлган тилларнинг лексик бирликлар, ҳам алоҳида сўзлар даражасида (лексемалар), ҳам алоҳида лексик-семантик вариантлар (семемалар) даражасида қиёсланиши мумкин. Амалга оширилган таҳлил асосида шуни таъкидлаш керакки, бир этимон асосга бориб тақаладиган тиллараро омонимларнинг ўзига хос хусусияти асл генетик ва семантик алоқа элементлари (излари)нинг сақлаб қолинишидан далолатдир.

Яқин қариндош тилларда мазмун жиҳатида омонимик табиатдаги тиллараро мувофиқликлар категориясининг ўзига хослиги, яқин қариндош тиллар ифода жиҳатдан аксарият ўхшаш лексемалар битта этимонга бориб тақалиб, омонимик қарама-қаршилик даражасигача

узоқлашса ҳам, кўпинча перифирик ёки маданий характерга эга бўлган қадимий семаларини сақлаб қолади.

Юқоридагиларни умумлаштириб, конгруэнт сўзлар типологиясини ташқи тузилиши нуқтаи назаридан ички омонимияга ўхшашлик тамойили асосида тасвирлаб бўлмас экан, чунки конгруэнт сўзлар ва ички омонимлар баъзи бир муносабатлар бўйича ҳам ифода жиҳатидан, ҳам маъно жиҳатидан жиддий тафовутларга эга. Масалан, ички омонимлар таҳлили ифода жиҳатидан уларнинг фонетик ёки график мувофиқлигини тақозо этади. Конгруэнт сўзлар учун “шаклий ўхшашлик” тушунчаси “шаклий мувофиқлик” тушунчаси билан алмаштирилади. Шаклларнинг мувофиқлиги муайян тиллар ўртасидаги тизимли муносабатларни ҳисобга олиш асосида аниқланади ва баъзи бир график ва фонетик тафовутларни назарда тутлади.

Семантик жиҳатдан конгруэнт сўзлар ва ички омонимларни қиёслаш масаласида шуни айтиш мумкинки, алоҳида олинган тил тизими семантикасида омонимлар боғланмаган ва асосланмаган маъноларга эга, конгруэнт сўзлар эса қандайдир ички алоқага эга бўлиши мумкин.

Тиллар тараққиёти давомида ўзбек ва форс тиллари яқин алоқада бўлиб келган. Айниқса, тил тараққиётининг кейинги даврларида форс тилидан ўзбек тилига кўплаб сўзлар ўзлашиб, ўзбек тилининг луғат мулкига айланиб улгурди. Маълумки, ўзбек тили лексикасидаги ўзлашма қатламнинг катта қисмини форс-тожик ўзлашмалари ташкил этади[5].

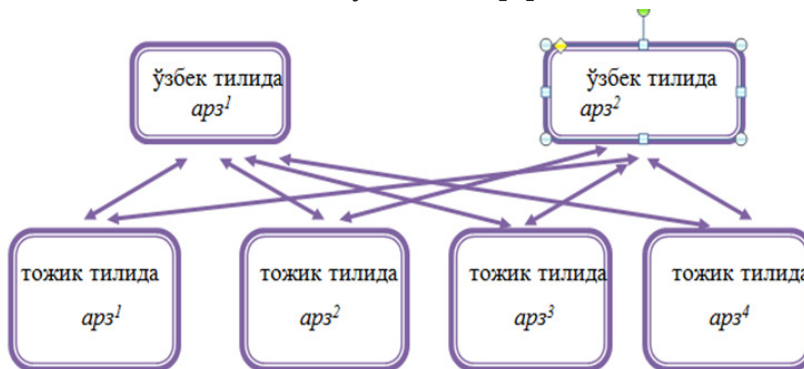
Баъзан бир тилнинг муайян лексемаси ёки омонимик лексемалар тўпламига бошқа тилнинг омонимик лексемалар тўплами тўғри келади, бундай ҳолда тадқиқот ва таснифлаш предмети сифатида алоҳида конгруэнт сўзлар эмас, балки уларнинг тўпламлари бўлиши ҳам мумкин. Семантик-шаклий таҳлилни ўтказишни соддалаштириш учун бир тилнинг бир нечта омонимларидан ташкил топган таркибий бирлигини омонема деб аташ жоиз бўлади. Шундай қилиб, омонема – бу маълум бир тилга оид бўлган барча омонимларининг тўлиқ тўпламидир. «Омонема» атамаси, биринчи навбатда, «омонимик жуфтлик» тушунчасининг ўрнига «омонимик тўплам» тушунчасини ишлатишга имкон беради. Омонимик жуфтликни минимал даражадаги кўпайтма сифатида эмас, балки омонимияга хос бўлган маълум хусусият сифатида тушуниш, бизнингча, у қадар тўғри эмас[1].

Бу ерда кўп сонли конгруэнт сўзлар ҳақида гапириш мумкин, чунки бир тилнинг ҳар бир лексемаси бошқа тил лексемасига шу даражада зидланадики, натижада тилдаги омонимик тўпламда нечта тил ичи омоним мавжуд бўлса, шунчага кўпайтирилади. Шундай қилиб, шаклий мезонга бир вақтнинг ўзида бир тил тизимида а – карра омонемани ташкил этувчи бир нечта лексемалар ва бошқа тил тизимида в – карра омонемани ташкил этадиган бир нечта лексемалар жавоб берса, а × в – карра сонли конгруэнт сўзлар жуфтлиги пайдо бўлади. Қуйидаги омонимик тўпламларни мисол қилиб келтириш мумкин:

- ўзбек тилида арз1 – ‘дард-ҳасрат, шикоят тарзидаги (асосан оғзаки)

гап, мурожаат’, арз2 – ‘ер шари ёки унинг бир қисми’ (ЎТИЛ-1.І.95) – 2 карра ички омонимия.

• тожик тилида арз1 – ‘ер, турпок’; ‘арзу само – еру осмон’; ‘курраи арз – ер қурраси’, арз2 – 1) ‘баён, изҳор’. 2) ‘аҳволини баён қилиб бериш’, 3) ‘хоҳиш, талаб’; арз3 – 1) ‘кенглик; узунлик’. 2) ‘экватордан шимол ва жанубга меридиан чизиқлари бўйича даражалаларда ифодаланадиган масофа’, арз4 – ‘валюта’ (ФТЗТ-2.І.77). кабилар 4 карра ички омонимияга мисол бўла олади[5].

Келтирилган чизмадан биз 8 карралик конгруэнт сўзлар жуфтлигини кузатишимиз мумкин. Улар орасида маъновий муносабатни бир қанча турларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

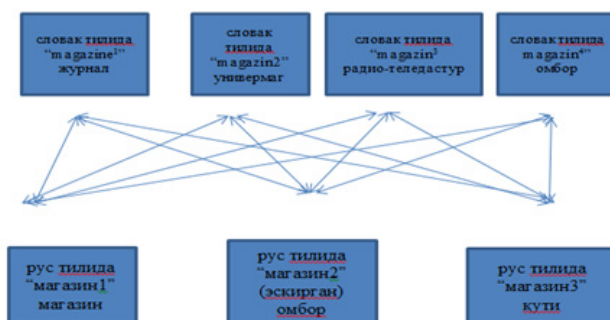
• словак тилида magazine1 – ‘журнал’; magazin2 – ‘универмаг’; magazin3 – ‘тор мавзудаги радио ёки телевизион дастур’; магазин4 – (эскирган) ‘омбор’ – 4 карра ички омонимия.

• рус тилида магазин1 – ‘магазин’; магазин2 – (эскирган) ‘омбор’; магазин3 – ‘кути’ – 3 карра ички омонимия.

• поляк тилида magazyn1 – ‘омбор’, magazyn2 – ‘расмли журнал’ – 2 карра ички омонимия.

Демак, бир шакл бир неча тилларда ва бир тил доирасида ҳам омонимлик хусусиятига эга бўлиши мумкин. Биз тадқиқотимизда ички омонимлик ҳақида эмас, ташқи омонимлик – турли тиллар орасидаги омонимлик ҳақида ва унинг таржима жараёнлари учун эътиборлилик даражаси ҳақида баҳс юритмоқчимиз.

Конгруэнт омонемалар ўртасидаги муносабатларни қуйидаги чизма орқали кўрсатиш мумкин[4].

Чизмадан кўришиб турибдики, конгруэнт сўзларнинг барча аъзолари шаклий ўхшашлик асосида семантик муносабатларга киришади, келтирилган мисолда бу маъновий жиҳатдаги фарқларидан қатъий назар, словак ва рус тилларидаги омонимлар қиёсланган. Кўришиб турибдики, словак ва рус тиллари орасида биз 12 карралик конгруэнт сўзлар жуфтлигини кузатишимиз мумкин. Бироқ, улар орасида конгруэнт сўзларнинг турли кўринишларини фарқлашимиз зарур. Масалан: гетеросемантик конгруэнтлар таркибига словак тилида *magazine*¹ – журнал ва рус тилида *магазин*¹ – магазин, парасемантик конгруэнтларнинг таркибига словак тилида *magazín*² – универмаг ва рус тилида *магазин*¹ – магазин, шунингдек, омосемантик конгруэнтларнинг таркибига словак тилида *magazín*⁴ – омбор ва рус тилида *магазин*² – омбор сўзлари киради[3].

Шундай қилиб, конгруэнтлик доирасига янги аниқлаштирувчи тушунчаларни киритиш мумкин ва тилда омонимларнинг тўлиқ шаклий, айнан ўхшашлиги натижасида пайдо бўлган конгруэнт сўзлар жуфтликларини тўлиқ тўпламини конгруэнт омонемалар деб аташ маъқулроқ ва бу бир тил доирасидаги омонемаларнинг ҳар бирига кирувчи лексемалар сонининг кўпайтмасига тенг.

Агар омонемалар тўпламини жуфтларга бўлиш мумкин бўлмаса, тўлиқсиз конгруэнт сўзлар тўлиқсиз деб юритилади. Ўзбек тилида *газ*¹ – эскирган сўз бўлиб, ‘метрик система қабул қилингунга қадар ишлатилган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўзга шундай таъриф берилган: 1) 0,71 метрга тенг узунлик ўлчови бирлиги; аршин’, 2) ‘шу узунликдаги ўлчов асбоби’, *газ*² – 1) ‘зарралари ўзаро кучсиз боғланган, бўшлиқни бир текис тўлдириб турадиган енгил модда’, 2) ‘ёқиш, ёритиш, иситиш ёки двигателларни ҳаракатга келтириш учун ишлатиладиган газсимон модда – олов’, *газ*³ – ‘юпқа ипак газлама; ҳарир’, *газ*⁴ – айн. ‘юлғун’. Мазкур лексема тожик тилида *газ*¹ – 1) ‘метрик тизимга ўтишдан олдин Марказий Осиё мамлакатларида ишлатилган узунлик бирлиги масофа учун 106,68 см, мато учун эса 61 см’, 2) ‘газнинг узунлиги бўлган навигация учун ёғоч ёки металл асбоб’, *газ*² – ботаникада ‘ўсимлик тури’, *газ*³ – кимёда 1) ‘маълум ҳажмга ёки шаклга эга бўлмаган ва буғ каби космосда тарқаладиган материянинг ҳаводор ҳолати’, 2) ‘ёқиш, ёритиш, иситиш учун ишлатиладиган газсимон модда’, 3) ‘душман аскарларини йўқ қилиш учун урушларда ишлатиладиган заҳарли ҳар хил моддалар’, *газ*⁴ – ‘юпқа шаффоф ипак газлама; ҳарир’ маънолари билан ўзаро конгруэнтлик ҳосил қилади. Рус тилида эса *газ*¹ – 1) ‘зарралари (атом ва молекулалар) эркин ҳаракатланадиган ва мавжуд маконда ёйилиш ва уни тўлдириш қобилиятига эга бўлган модданинг жисмоний ҳолати’, ‘бундай ҳолатда бўлган модда’, 2) ‘иситиш, ёритиш, ҳаракатлантирувчи куч ва бошқалар учун ишлатиладиган газсимон модда’, *газ*² – 1) ‘юпқа ипак мато’, 2) (сўзлашувдан) ‘шу матодан қилинган буюм, кийим’ ва болгар тилида *газ*¹ – ‘газ, модданинг ҳолати ва модданинг ўзи’, *газ*² – ‘керосин’, *газ*³ – ‘газ’ (мато).

Тахлил ва натижалар. Унинг конгруэнтлик муносабатларини тўрт

тил доирасида бешта семантик қаторда қуйидагича тасвирлаш мумкин.

Тиллар Маъноси	ўзбек тилида	тожик тилида	рус тилида	болгар тилида
Ўлчов бирлиги	газ ¹	газ ¹	-	-
Модданинг агрегат ҳолати	газ ²	газ ³	газ ¹	газ ¹
Мато	газ ³	газ ⁴	газ ²	газ ³
Ўсимлик	газ ⁴	газ ²	-	-
Керосин	-	-	-	газ ²

Нотўлиқ омонемалар катта интерферентлик имконияти – валентликка эга (бу ерда «валентлик» атамаси «янги маъноларни тортиш қобилияти» маъносида ишлатилади). Тахмин қилиш мумкинки, бир тилнинг ички омонемаси таркибидаги баъзи омонимлар бевосита ёки билвосита тил алоқаси шароитида бошқа тилнинг ички омонемасининг таъсири натижасида пайдо бўлади. Шунинг учун уларни келгусида ўрганиш қийсий лексикология учун, хусусан, лексик ўзлашмалар назарияси учун алоҳида аҳамиятга эга[4].

Хулоса. Омонемалар нафақат лексик ўзлашмалар олинишига ёрдам беради, балки кўп ҳолларда ўзлари ҳам ўзлашмаларнинг натижасидир, чунки тил шаклга нисбатан кўпроқ консерватив бўлиб, кўпинча, таниш шаклни янги маънога мослаштиради.

Шу билан бирга, омонимия билан боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган конгруэнт сўзларни аниқ фарқлаш лозим. Биринчидан, бу уларнинг интерференцияни ўрганишдаги аҳамияти билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, бу «тиллараро омонимия» атамасининг турлича қўлланилиши билан ҳам боғлиқ. Чунки баъзи тадқиқотчилар уни турли тилларнинг шакл жиҳатидан бир хил, маъно жиҳатидан фарқли бўлган лексик бирликлари номи сифатида қўллашса[1,384], бошқа тадқиқотчилар ички омонимларнинг ўзаро тиллараро боғланишлари, яъни тиллараро омонимлар сифатида фойдаланишади[3, 13-21].

Адабиётлар.

1. Акуленко В.В. Комиссарчик С.Ю., Погорелова Р.В., Юхт В.Л. *Англо-русский и русско-английский словарь „ложных друзей переводчика“* – М., 1969. – 384 с.,

2. Дубичинский В.В. *Русско-английские лексические параллели* – Харьков, 1993. – 44 с., Воян К. Введение в анализ межъязыковых лексических омонимов на примере польского, русского и финского языков. // *Человек. Язык. Культура. Межвузовский сборник статей.* – Курск, 2002, вып. 2.

3. Воян К. Концепция внутренней межъязыковой омонимии (на

материале русского, польского и финского языков). Актуальні проблеми менталінгвістики. Частина I, Збірник статей за матеріалами III-ї міжнародної наукової конференції. – Черкаси, 2003. – С. 161-166.

4. Готлиб К.Г.М. К вопросу о так называемых междуязычных омонимах. Германские языки. – Новосибирск, 1967. – С. 242-251., Готлиб К.Г.М. Немецко-русский и русско-немецкий словарь «ложных друзей переводчика». – Москва: Современная энциклопедия, 1972.

5. Кочерган М.П. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов (Содержание и принципы построения) // Филологические науки. – М., 1990, №3. – С. 103-109, Кочерган М.П. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов. – Киев, 1997. ва б.

6. Одилов Ё. Сохта ўхшашлик ёки таржимоннинг ёлғончи дўстлари // Тил ва адабиёт таълими. 2014, № 8. – Б. 38-41.